

บทที่ 5 พระอภิธรรมปิฎก

1. ความหมายของพระอภิธรรมปิฎก

พระอภิธรรมปิฎก หมายถึงคัมภีร์ที่บันทึกคำสอนของพระพุทธเจ้า ในส่วนที่เป็นข้อธรรม ล้วน ๆ อันเป็นธรรมะชั้นสูง ไม่มีประวัติและท้องเรื่องประกอบ อีกประการหนึ่ง อภิธรรม หมายถึง ธรรมะอันยิ่ง มีใช้มีอยู่แต่ในพระอภิธรรมปิฎกเท่านั้น แม้ในพระสูตรตันตปิฎก ก็มีด้วยบางสูตร¹ เช่น ในกีนติสูตร กล่าวถึงอภิธรรมเหมือนกัน อรรถกถาแก้วว่า อภิธรรมในกีนติสูตร ได้แก่โพธิ-ปักขียธรรม 37 ประการ มีเนื้อหาเป็นธรรมะล้วน ๆ

พระอภิธรรมปิฎก มีความสำคัญยิ่งในส่วนที่รักษาพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า ที่เป็นธรรมะชั้นสูง ที่เรียกว่า “อภิธรรม” ให้คงอยู่ เหมาะสำหรับผู้ต้องการศึกษาข้อธรรมะล้วน ๆ อันเป็นธรรมะชั้นสูง ไม่นิยมศึกษาธรรมะแบบมีประวัติ เรื่องราวประกอบ

พระอภิธรรม เป็นธรรมะชั้นสูงในพระพุทธศาสนา กล่าวโดยรวบยอดคือศึกษาในหัวข้อจิต เจตสิก รูป และนิพพาน เป็นหัวข้อธรรมะล้วน ๆ ยากที่จะเข้าใจ ผู้ไม่ชอบศึกษาธรรมะล้วน ๆ ก็กล่าวว่าอภิธรรมนั้นยาก เรียนไปไม่รู้สักเพลิดเพลิดในหลักธรรม นำไปเป็นหลักดำเนินชีวิตได้ยาก ส่วนบุคคลผู้ชอบศึกษาอภิธรรมกล่าวว่า เมื่อศึกษาอภิธรรมเข้าใจแล้ว เรียนอภิธรรมสนุก เพลิดเพลิด เข้าใจในหัวข้อธรรมดี สนุกในการจำแนกประเภทของธรรมะ เรียนแล้วไม่รู้สึกรู้หาย เบื่อหน่าย และยังสามารถนำหลักธรรมชั้นสูงนี้ไปดำเนินชีวิตและแก้ปัญหาต่าง ๆ ให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี

¹เสถียร โภชนันตะ, ประวัติพระพุทธศาสนา (พระนคร : โพธิ์สามต้นการพิมพ์, 2513). หน้า 115.

ธรรมะในพระพุทธศาสนา มีหลายประเภทและมีหลายระดับ กล่าวคือ ธรรมะสำหรับบุคคลผู้ดำเนินชีวิตในปัจจุบัน เรียกว่าโลกียธรรม และธรรมะสำหรับบุคคลผู้ดำเนินชีวิตแบบพ้นจากเรื่องของชาวโลก เรียกว่า โลกุตตรธรรม บุคคลผู้สนใจธรรมะ ย่อมสามารถเลือกศึกษาธรรมะได้ทุกระดับ ตามอัธยาศัยของตนเอง บุคคลผู้ยังไม่ได้ศึกษาธรรมะมาก่อน แต่มีความต้องการอยากจะศึกษาธรรมะ และมีอัธยาศัยชอบศึกษาธรรมะ มีเรื่องราวเกี่ยวกับบุคคล สถานที่ ประกอบ เพื่อจะนำไปเป็นหลักดำเนินชีวิตในปัจจุบัน อาจจะได้ศึกษาธรรมะในพระสูตรตันตปิฎกได้ในพระสูตรตันตปิฎก มีธรรมะแบบโลกียธรรมอยู่มากทีเดียว ถ้าบุคคลใด ศึกษาธรรมะในชั้นโลกียธรรมมาแล้ว เกิดความเบื่อหน่าย อยากจะศึกษาธรรมะชั้นสูง ที่ไม่มีเรื่องราวประกอบ ย่อมศึกษาธรรมะชั้นสูงในพระอภิธรรมปิฎก อันมีโลกุตตรธรรมอยู่ด้วย

2. ประวัติพระอภิธรรม

หลักฐานในพระวินัยปิฎก จุลวรรค กล่าวไว้ว่า ในการทำสังคายนาครั้งที่ 1-2 พบแต่คำว่า พระธรรมและพระวินัย หาได้พบคำว่า พระอภิธรรมไม่ พระอภิธรรม มีปรากฏในครั้งทำสังคายนาครั้งที่ 3 เมื่อพระโมคคัลลีสบุตร ดิสังเถระได้รจนาคัมภีร์กถาวัตถุ² อันเป็นคัมภีร์ลำดับที่ 5 ในจำนวน 7 คัมภีร์ของพระอภิธรรม นักวรรณคดีบาลีทางยุโรป เข้าใจว่าพระอภิธรรมปิฎก เป็นปิฎกเพิ่มเข้ามาภายหลังปฐมสังคายนา แต่เดิมมีเพียงทวีปิฎกเท่านั้น ส่วนนักวรรณคดีบาลีชาวพม่า ที่นิยมนับถืออภิธรรม กล่าวไว้ว่า อภิธรรมปิฎก มีมาแล้วแต่ครั้งปฐมสังคายนาเสียอีก เรื่องอภิธรรมปิฎก มีมาตั้งแต่เมื่อไร ยังเป็นข้อถกเถียงกันอยู่ ยังหาข้อยุติไม่ได้

เรื่องพระอภิธรรม มีปรากฏในหนังสืออรรถกถาธรรมบท³ ของประมวลกล่าว ดังนี้

พระพุทธเจ้า เมื่อทรงแสดงปาฏิหาริย์แก่พุทธบริษัทแล้ว พระองค์ก็เสด็จไปจำพรรษาที่บัณฑุกัมพลศิลา ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ในขณะที่พระองค์ทรงจำพรรษาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์นั้น พระองค์ทรงแสดงพระอภิธรรม 7 คัมภีร์โปรดพระมารดา ซึ่งเสด็จลงมาจากสวรรค์ชั้นดุสิต ตลอดไตรมาส พอถึงวันจะออกพรรษา พระองค์เสด็จลงมายังมนุษยโลก ในวันมหาปวารณา

² สมเด็จพระวันรัต, สังคีตยวงศ์. (พระนคร : ศิวพร, 2521). หน้า 53

³ พระพุทธโฆสจารย์ (ชำระโดย สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส), ธมมปทฎกถาข ฎฎฐุ ภาโก (พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2490). หน้า 85-86.

พุทธศาสนิกชนชาวไทย นิยมทำบุญตักบาตรในวันออกพรรษา เรียกว่า ตักบาตรเทโว หมายถึง การต้อนรับพระพุทธองค์ เรียกเป็นคำเต็มว่า เทโวโรหณะ แปลว่าลงมาจากเมืองเทวดา เพราะมีเทวดาทิ้งหลาย ตามเสด็จมาส่งพระพุทธองค์ถึงมนุษย์โลก

3. วินิจฉัยปัญหาเรื่องพระอภิธรรมปิฎก

อภิธรรมปิฎก มีนักปราชญ์ให้ความสนใจกันมาก บางพวกกล่าวว่า อภิธรรม มิใช่พระพุทฺธพจน์ เป็นเพียงพระสังคีติกาจารย์ หรือ พระอรรถกถาจารย์แต่งขึ้นในรุ่นหลังเท่านั้น บางพวกกล่าวว่า อภิธรรม เป็นพระพุทฺธพจน์ โดยกล่าวถึงประวัติพระพุทธเจ้า ตอนเสด็จไปแสดงธรรมแก่พระมารดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ต่างฝ่ายต่างมีหลักฐานอ้างอิง เพราะฉะนั้นผู้เขียนจึงขอเก็บเอาความเรื่องนี้จากหนังสือของอาจารย์เสถียร โพธิ์นันทะ⁴ มากล่าวดังนี้

ฝ่ายปฏิเสธอภิธรรมปิฎกว่ามิใช่พระพุทฺธพจน์

ฝ่ายนี้ให้เหตุผลไว้ดังนี้

1. ลักษณะการ แต่งพระอภิธรรม มีลักษณะ เป็นสำนวนรุ่นหลังกว่าสำนวนในพระสูตรและพระวินัย
2. เมื่อคราวใกล้จะปรินิพพาน พระพุทธเจ้าตรัสถึงมหาประเทศ 4 ให้ตรวจสอบดูให้ถูกต้องกับพระสูตรและพระวินัยเท่านั้น มิได้กล่าวถึงพระอภิธรรมเลย
3. ข้ออ้างที่ว่า พระพุทธเจ้าเสด็จขึ้นไปบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เทวโลก เทศนา พระอภิธรรมโปรดพระพุทฺธมารดา เป็นเพียงถ้อยคำของพระอรรถกถาจารย์ ในพระสูตรและพระวินัยชั้นพระพุทฺธวจนะ มิได้มีปรากฏ

⁴ เสถียร โพธิ์นันทะ, เรื่องเดิม หน้า 115-121

4. ศัพท์ว่า อภิธมฺโม อภิวินโย ดังปรากฏในพระสูตรและพระวินัยบางแห่งศัพท์ว่า อภิธมฺโม มิได้หมายถึงพระอภิธรรมปิฎก แต่หมายถึงธรรมะอื่น ๆ เช่น ในกีนติสูตร แห่งมัชฌิมนิกาย อุปริปันณาสก มีคำว่า อภิธมฺโม อรรถกถาแก้ว่า ได้แก่ โทธิปกขัยธรรม 37 ประการ

5. พระพุทธเจ้าตรัสถึงสัตตคุณาศาสตร์ของพระองค์ว่า ธมฺโม จ วินโย จ แปลว่า พระธรรม ด้วย พระวินัยด้วย ไม่เคยพบว่า มีพระอภิธรรมเลย

6. พุทธศาสนานิกายอื่น ๆ เช่น นิกายสรวาสตีวาทีน ถืออภิธรรม เป็นสาวกภาษิตเท่านั้น

7. ในอภิธรรมปิฎกเอง ปรากฏเสมอว่า ยญฺจ โข ภควตา ชานตา ปสฺสตา ฯลฯ แปลว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ผู้รู้อยู่ เห็นอยู่ ฯลฯ และ วุตตญฺเจตฺติ ภควตา แปลว่าพระผู้พระภาค ได้ตรัสแล้วมิใช่หรือ สำนวนเช่นนี้ แสดงว่าเป็นของพระสังคี่ติกาจารย์

ฝ่ายยอมรับอภิธรรมเป็นพระพุทธพจน์

ฝ่ายนี้ได้อ้างหลักฐานจากพระสูตรต้นตปิฎก พระวินัยปิฎก และอรรถกถา ดังนี้

1. พระพุทธเจ้าเสด็จแสดงอภิธรรมที่ดาวดึงส์เทวโลก โปรดพระพุทธมารดาและปวง เทพยดา หลังจากที่ได้ทรงสำเร็จยมกปาฏิหาริย์แล้ว มีหลักฐานในหนังสือธัมมปัทมฎกถา และ ปรมัตถทีปนี เป็นต้น

2. ในพระสูตรต้นตปิฎก อังคตตรนิกาย เล่ม 3 หน้า 433 มีความตอนหนึ่งว่า เตน โข ปน สมเยน สมุพฺพสุลา เถรา.....อภิธมฺมํ กเถนฺติ แปลว่า ก็ โดยสมัยนั้น และพระเถระ ทั้งหลาย เป็นอันมาก.....สนทนาพระอภิธรรมกันอยู่ ดังนี้

3. ในพระวินัยปิฎก มหาวิภังค์ ทัพพมัลลบุตรเถรวัตถุ หน้า 369 ว่า เย เต ภิกขุ อภิธมฺมิกาอญฺญมญฺญุํ สากจฺจสุสนฺตํตีติ แปลว่า ภิกษุเหล่าใด ศึกษาพระอภิธรรม..... ภิกษุเหล่านั้น จักสนทนาพระอภิธรรมกะกันและกัน ดังนี้

ในวินัยปิฎก ภิกษุณีวิภังค์ หน้า 255 แปลเอาความไทยว่า ภิกษุณีผู้ถามปัญหาแก่ภิกษุ ขอโอกาสอันใด ต้องถามอันนั้น ถ้าขอโอกาสถามพระสูตรแล้วกลับไปถามพระวินัย ก็ดี ถามพระอภิธรรม ก็ดี เป็นอาบัติปาจิตตีย์ ขอโอกาสถามพระวินัยแล้ว ถามพระสูตร ก็ดี ถามพระอภิธรรม ก็ดี เป็นอาบัติปาจิตตีย์ ขอโอกาสถามพระอภิธรรมแล้ว ถามพระสูตร ก็ดี ถามพระวินัย ก็ดี เป็นอาบัติปาจิตตีย์

ในอุปทาน อุบาลิเถรวัตถุ หน้า 63 กล่าวว่า
สุดตนต์ อภิธรรมมัญจ วินยญจาปี เกวล
นวงค์ พุทฺทวจนฺ เอสา ธมฺมสภา ตว

แปลเอาความว่า (ข้าแต่พระองค์ผู้จอมมุนี) พระสูตร พระอภิธรรม พระวินัย รวมพระพุทฺทวจนะ
มีองค์ 9 ทั้งสิ้นนี้ เป็นธรรมสภาของพระองค์

ในเถรีอุปทาน หน้า 309 แปลเอาความไทยว่า ในพระศาสนานี้ ดิฉัน (นางเขมาเถรี)
ฉลาดในวิสุทธิ 7 และสามารถในกถาวัตถุ เป็นผู้รู้ชั้นแห่งพระอภิธรรม ถึงวสีทั้ง 5

แม้ในมหาโคสิงคสาละสูตร และในที่อื่น ๆ อีก มีกล่าวไว้มากมาย

4. คำที่ว่า ธมฺโม จ วินโย จ แปลว่า พระธรรมและพระวินัย นั้น คำว่า ธรรม มิได้
หมายเอาแต่พระสูตรตันตปิฎกอย่างเดียว แต่หมายเอาพระอภิธรรมปิฎกด้วย

5. ที่กล่าวว่า ยญฺจ โข ภควตา ซานตา ปัสสูตา ฯลฯ แปลว่า พระผู้พระภาคเจ้าพระองค์
นั้น ผู้รู้อยู่ ผู้เห็นอยู่ ฯลฯ และคำว่า วุตฺตญฺเจตฺ ภควตา แปลว่า พระผู้มีพระภาค ตรัสไว้อย่างนี้
เป็นสำนวนของพระสังคีติกาจารย์ สำนวนเหล่านี้มีอยู่ในพระอภิธรรม แม้ในพระวินัยปิฎกและ
พระสูตรตันตปิฎกก็มีคำพวกนี้อยู่ด้วย คำเหล่านี้เป็นคำพูดของพระสังคีติกาจารย์ทั้งสิ้น พระ-
ไตรปิฎก 84,000 พระธรรมขันธ์ ล้วนเป็นคำพูดของพระสังคีติกาจารย์ที่ถ่ายทอดมาจากพระ-
ศาสดาทั้งสิ้น

6. คัมภีร์กถาวัตถุ เป็นคัมภีร์ที่พระโมคคัลลีสบุตร ติสสเถระ เป็นผู้รจนาจัดเป็นสาวกภาษิต
แต่พระโมคคัลลีสบุตร ติสสเถระ ก็ได้เรียนรู้หลักธรรมมาจากพระเถระผู้สืบทอดจากพระศาสดา
นั่นเอง

7. ในคัมภีร์อัฐฐุสาลีนี้ ที่พระพุทฺทโฆสาจารย์ ได้แต่งขึ้น ในราวพุทธศตวรรษที่ 9
กล่าวว่า พระอภิธรรม เป็นคำของใคร แก้วว่า เป็นคำของพระผู้มีพระภาคเจ้า ถ้ามว่า ใครเป็น
ผู้นำสืบเนื่องกันมา แก้วว่า พระเถระเจ้าทั้งหลายนำสืบกันมา เป็นต้น

อาจารย์เสถียร โพรหมันทะ⁵ ลงมติว่า พระอภิธรรมปิฎก ไม่เป็นพุทฺทภาษิตทั้งหมด
จะเป็นพุทฺทภาษิต ก็แต่เฉพาะตัวบทมาติกา และข้ออธิบายบางแห่ง นอกนั้นเป็นอาจารย์ภาษิต
ซึ่งอรรถาธิบายมาติกา ให้พิสดารตามแนวพุทฺทมติ

⁵เสถียร โพรหมันทะ, เรื่องเดิม, หน้า 125.

สรุปได้ว่า พระอภิธรรมปิฎก ตามความเชื่อของชาวพุทธไทยโดยทั่ว ๆ ไป จัดเป็น ปิฎกหนึ่งในสามปิฎก เกิดขึ้นภายหลังสังคายนาครั้งที่ 1-2 โดยเข้าใจว่าเกิดขึ้นในสังคายนาครั้งที่ 3 ส่วนตอนใดเป็นพุทธภาษิต หรือ สาวกภาษิต นั้น ไม่ถือเป็นเรื่องสำคัญ ถือเพียงว่า เป็นธรรมะ ชั้นสูงของพระพุทธเจ้าก็เคารพนับถือและปฏิบัติตามนั้น

4. ประเภทของพระอภิธรรมปิฎก

พระอภิธรรมปิฎก แบ่งเป็น 7 คัมภีร์ เรียกเป็นอักษรย่อว่า

สัง, วิ, ธา, ปุ, กะ, ยะ, ปะ และมีอักษรเต็มพร้อมทั้งความหมาย ดังนี้

1. สัง.-สังคณี ว่าด้วยการรวมหมู่ธรรมะ คือธรรม แม้จะมีมากเท่าไร ก็อาจรวม หรือ จัดเป็นประเภท ๆ ได้เพียงไม่เกิน 3 อย่าง

2. วิ.-วิภังค์ ว่าด้วยการแยกธรรมะออกเป็นข้อ ๆ เช่น ชั้น 5 เป็นต้น

3. ธา.-ธาตุกถา ว่าด้วยธาตุ หรือ ธรรมะทุกอย่าง อาจจัดประเภทได้โดยธาตุอย่างไร

4. ปุ.-ปุคคลบัญญัติ ว่าด้วยบัญญัติ 6 ประการ เช่น บัญญัติชั้น บัญญัติอายตนะจน ถึงบัญญัติเรื่องบุคคล พร้อมทั้งแจกรายละเอียดเรื่องบัญญัติ บุคคล ต่าง ๆ ออกไป

5. กะ.-กถาวัตถุ ว่าด้วยคำถาม คำตอบ หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า เป็นคำถาม 500 คำตอบ 500 ตัวเลข 500 นี้ อาจารย์สุชีพ ปุญญานุภาพ⁶ กล่าวไว้ในหนังสือของท่านว่า ตัวเลข 500 อาจหมายถึงเพียงว่า หลายร้อย เพราะเท่าที่ดูแล้ว คำถาม คำตอบ อย่างละ 219 ข้อ

6. ยะ.-ยมก ว่าด้วยธรรมเป็นคู่ ๆ

7. ปะ.-ปฏิฐาน ว่าด้วยปัจจัยต่าง ๆ คือสิ่งสนับสนุน 24 ประการ

⁶สุชีพ ปุญญานุภาพ, เรื่องเดิม. หน้า 81-82.

5. เนื้อความโดยย่อของแต่ละกัมภีร์

ต่อไปนี้จะกล่าวเนื้อความโดยย่อของกัมภีร์อภิธรรมปิฎก ดังนี้

เล่ม 34

ธรรมสังคณี

ธรรมสังคณี ขึ้นต้นด้วยมาติกาว่า กุสลา ธมฺมา อกุสลา ธมฺมา อพฺยาจตา ธมฺมา เป็นต้น เรียกว่า ติกมาติกา แม่บทหมวดละ 3 มีอยู่ 22 ติกะ รวมเป็นธรรม 66 อย่าง ต่อจากนั้น ก็อธิบายลักษณะของธรรมนั้น ๆ ว่า เป็นอย่างไร เช่น กุศล คืออะไร มีได้อย่างไร เป็นต้น

เล่ม 35

วิภังค์

วิภังค์ ขึ้นต้นด้วยการแจกชั้น 5 เป็นบทตั้งก่อน แล้วอธิบายโดยพิสดารมาก เรียกว่า ชั้นธวิภังค์ ต่อจากนั้นก็แจกธรรมะอื่น ๆ ให้ชื่อตามธรรมะนั้น ๆ เช่น อายตนะวิภังค์ ธาตุวิภังค์ สัจจวิภังค์ เป็นต้น รวม 18 วิภังค์ ในวิภังค์นั้น ๆ ยกบทตั้งเป็นหัวข้อ และอธิบายแจกให้ละเอียด พร้อมทั้งมีคำถาม คำตอบ อยู่ด้วย.

เล่ม 36

ชาตุกถา และ ปุคคลบัญญัติ

เล่มนี้มี 2 กัมภีร์ คือ 1. ชาตุกถา 2. ปุคคลบัญญัติ

1. ชาตุกถา ขึ้นต้นด้วย สงฺคโห อสงฺคโห แล้วแจกธรรมเป็นรูปชั้น เป็นต้นว่า สงเคราะห์ ด้วยชั้นเท่านั้น ด้วยอายตนะเท่านั้น ด้วยธาตุเท่านั้น

2. ปุคคลบัญญัติ ขึ้นต้นด้วยบัญญัติ 6 อย่าง คือ บัญญัติชั้น อายตนะ ธาตุ สัจจะ อินทรีย์ บุคคล บัญญัติ 5 ข้างต้น มีอธิบายพิสดารแล้วในวิภังค์ เฉพาะเล่มนี้ แจกแต่บุคคลบัญญัติอย่างเดียว การบัญญัติบุคคล ได้จัดเป็นพวก ๆ คือ พวก 1 พวก 2 จนถึงพวก 10 แล้วอธิบายถึงลักษณะของบุคคลนั้น ๆ คล้ายกับอังกุตตรนิกาย ในพระสุตตันตปิฎก

เล่ม 37 กถาวัตถุ

กถาวัตถุ คือ เรื่องที่ควรกล่าว กล่าวถึงธรรมข้อใด ก็เรียกชื่อตามธรรมข้อนั้น เช่น กล่าวบุคคล เรียกบุคคลกถา กล่าวถึงความเสื่อมเรียก ปริหานิกถา เป็นต้น มีอยู่ทั้งหมด 219 กถา

เล่ม 38 - 39

ยมก

คัมภีร์ยมก มีกล่าวไว้ใน 2 เล่ม แสดงธรรมที่ลึกซึ้งเป็นคู่ ๆ กัน เล่ม 38 มีอยู่ 7 ยมก คือ มุลยมก ขันธยมก आयตนะยมก ธาตุยมก สัจจยมก สังขารยมก อนุสยยมก เล่ม 39 มี 3 ยมกคือ จิตตยมก ฐัมมยมก และ อินทริยมก ในยมนั้น ๆ อธิบายบัญญัติ อุทเทส นิทเทส ความเป็นไป ความเกิด ความดับ การอบรม ความรอบรู้ในธรรมะนั้น ๆ โดยพิสดารด้วย

เล่ม 40 - 41 - 42 - 43 - 44 - 45

ปฏฐาน

คัมภีร์ปฏฐาน มีอยู่ใน 6 เล่มนี้ เป็นคัมภีร์ที่เข้าใจความหมายยาก ขึ้นต้นด้วย เหตุปัจจัย เป็นต้น รวมปัจจัย 24 อธิบายแต่ละปัจจัยโดยละเอียดว่า เหตุคืออะไร อารมณฺ์ คืออะไร เป็นต้น ปัจจัย 24 นั้นคือ

1. เหตุปัจจัย	2. อารมณฺ์ปัจจัย
3. อธิปตฺปัจจัย	4. อนันตรปัจจัย
5. สมนันตรปัจจัย	6. สหชาติปัจจัย
7. อัญญมัญญปัจจัย	8. นิสสยปัจจัย
9. อุปนิสสยปัจจัย	10. ปุเรชาติปัจจัย
11. ปัจฉาชาติปัจจัย	12. อเสวนปัจจัย
13. กัมมปัจจัย	14. วิปากปัจจัย
15. อาหารปัจจัย	16. อินทริยปัจจัย
17. ฌานปัจจัย	18. มัคคปัจจัย
19. สัมปยุตตปัจจัย	20. วิปยุตตปัจจัย
21. อัตถิปัจจัย	22. นัตถิปัจจัย
23. วิคตปัจจัย	24. อวิคตปัจจัย

สรุป พระอภิธรรมปิฎก กล่าวถึง จิต เจตสี รูป และ นิพพาน เรียกเป็นอักษรย่อว่า จิ. เจ. รุ. นิ. ซึ่งมีปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ดังจะกล่าวในบทต่อไป

สรุปประจําบท

1. พระอภิธรรมปิฎก หมายถึงคัมภีร์ที่บันทึกธรรมะชั้นสูง ไม่มีประวัติบุคคล สถานที่ และเรื่องราว ประกอบ

2. พระอภิธรรมปิฎก มีความสำคัญมากที่รักษาธรรมะชั้นสูง ให้คงอยู่เหมือนกับต้นฉบับเดิม คือพระพุทฺธพจน์

3. ตามหลักฐานพระพุทฺธศาสนาฝ่ายเถรวาท ในประเทศไทย กล่าวยืนยันว่า พระอภิธรรมปิฎก มีหลักฐานปรากฏในการทำสังคายนาครั้งที่ 3 เพราะ 2 ครั้งแรก พระสังคีติกจารย์ยังใช้คำว่า ร้อยกรองพระธรรม และ พระวินัย อยู่ พระโมคคัลลสีบุตร ดิสนเถระ ได้รจนาคัมภีร์กถาวัตถุ ขึ้น ในคราวทำสังคายนาครั้งที่ 3 คัมภีร์ดังกล่าวเป็นคัมภีร์เล่มหนึ่งของพระอภิธรรมปิฎก

4. ประวัติพระอภิธรรมปิฎกกล่าวว่า พระพุทฺธเจ้า ได้เสด็จไปจำพรรษาที่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ หลังจากทำยมกปาฏิหาริย์ พระองค์ได้ทรงแสดงพระอภิธรรมโปรดพระพุทฺธมารดา ตลอดไตรมาส และเสด็จลงจากเทวโลก เมื่อวันออกพรรษา ที่เรียกว่าวันมหาปวารณา ชาวพุทฺธไทยนิยมทำบุญตักบาตรเทโว วันนี้เป็นการต้อนรับพระพุทฺธเจ้า และ เหล่าเทวดา ที่มาส่งพระพุทฺธเจ้ายังโลกมนุษย์ ข้อความทั้งหมด ปรากฏอยู่ในหนังสือธัมมปัทฏฐกถา อรรถกถาพระธรรมบทไม่ได้มีปรากฏในพระไตรปิฎก

5. พระอภิธรรมปิฎก มีปัญหาให้แก่นักปราชญ์ทั้งหลาย บางคนเชื่อว่าพระอภิธรรมปิฎก ไม่ได้เป็นพระพุทฺธพจน์ที่แท้จริง เพราะไม่มีหลักฐานปรากฏในพระไตรปิฎก เรื่องพระพุทฺธเจ้าเสด็จขึ้นไปสวรรค์เพื่อโปรดพระพุทฺธมารดานั้นเป็นหลักฐานปรากฏในชั้นอรรถกถา ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ 9 อีกพวกหนึ่ง เชื่อว่า พระอภิธรรมปิฎก เป็นพระพุทฺธพจน์ โดยกล่าวว่า พระอภิธรรม มิใช่มีหลักฐานปรากฏในพระอภิธรรมปิฎกอย่างเดียว ยังมีหลักฐานปรากฏในพระสุตตันตปิฎก พระวินัยปิฎก และอรรถกถา อีกด้วย เพราะคำว่า อภิธรรม นั้นหมายถึงธรรมะชั้นสูง ไม่จำเป็นต้อง จิต เจตสิก รูป นิพพาน อาจเป็นโพธิปักขิยธรรม 37 ประการ และสติปัญญาธรรม หรือธรรมะอื่น ๆ ก็ได้ ดังมีหลักฐานปรากฏอยู่แล้ว

6. พระอภิธรรมปิฎก แบ่งเป็น 7 คัมภีร์คือ

1. สัง.-สังคณี	5. กะ.-กถาวัตถุ
2. วิ.-วิภังค์	6. ยะ.-ยมก
3. ธา.-ธาตุกถา	7. ปะ.-ปฎิฐาน
4. ปุ.-ปุคคลบัญญัติ	

คำถามทดสอบความเข้าใจประจำบท

1. พระอภิธรรมปิฎก หมายถึงอะไร จงกล่าวมาพอได้ความ
2. พระอภิธรรมปิฎก มีความสำคัญอย่างไรบ้าง จงอธิบาย ตามที่ได้ศึกษา
3. พระอภิธรรมปิฎก มีประวัติเป็นมาอย่างไร จงเขียนมาพอได้ความ
4. เรื่องพระอภิธรรมปิฎก มีเล่าไว้อย่างไรบ้าง จงกล่าวมาโดยละเอียด
5. ปัญหาเรื่องพระอภิธรรมปิฎก มีอย่างไรบ้าง มีการวินิจฉัยอย่างไรบ้าง จงกล่าวตามที่ได้ศึกษา
6. พระอภิธรรมปิฎก แบ่งเป็นกี่คัมภีร์ อะไรบ้าง แต่ละคัมภีร์กล่าวถึงอะไร จงกล่าวมาโดยย่อ
7. จงอธิบายข้อความต่อไปนี้พอได้ความ
 1. จิต
 2. เจตสิก
 3. รูป
 4. นิพพาน
8. ในประเทศไทย มีการศึกษาพระอภิธรรมหรือไม่ ถ้ามี มีอยู่ที่ไหน และมีการศึกษาเป็นอย่างไร ประชาชนให้ความนิยมเพียงไร